

В. А. Фрицюк, м. Вінниця, Україна / V. Frytsiuk, Vinnytsia, Ukraine
В. М. Фрицюк, м. Вінниця, Україна / V. Frytsiuk, Vinnytsia, Ukraine
e-mail: valentina.frytsiuk@gmail.com

МОТИВАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ-МУЗИКАНТІВ У ТВОРЧОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація. У статті розглядається значення формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів у творчому освітньому середовищі закладів вищої освіти. Доведено, що важливою складовою освітнього процесу в педагогічних вищих навчальних закладах має бути забезпечення відповідної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва, формування їхньої готовності до безперервного професійного саморозвитку, оскільки сучасний учитель музичного мистецтва теоретично й практично має бути здатний проаналізувати свої професійні можливості й на цій основі сформувати програму власного подальшого професійного зростання на будь-якому етапі професійної діяльності. Описано стимули професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів: стимули самопізнання; самовизначення; самоуправління; самореалізації та самовдосконалення, що забезпечують високі результати в навчальній діяльності; оволодіння ефективними методами професійного саморозвитку. Доведено, що для успішного розвитку мотивації будь-яке зовнішнє стимулювання студента потрібно поєднувати з активним процесом самомотивації майбутніх учителів музичного мистецтва. Наголошено на тому, що орієнтованість освітнього процесу ЗВО на професійний саморозвиток студента передбачає створення такого розвивального середовища, яке сприяло б тому, щоб студент сам більш усвідомлено й цілеспрямовано опановував методологію й технологію самопізнання та самовдосконалення.

Ключові слова: професійний саморозвиток, майбутні учителі музичного мистецтва, мотивація, формування, підготовка, творче освітнє середовище.

MOTIVATION OF PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT OF FUTURE MUSIC PEDAGOGES IN THE CREATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF UNIVERSITY

Abstract. This paper regards professional self-development of future teachers of musician art. The process of professional self-development is treated as conscious activity of students aimed at realization themselves as personalities within their profession. Activation of learning activity by students was proved to be an important condition in order to

develop professionally. It is proved that the teacher of musical art must be able to analyze his capabilities. The student must create a program of his own further professional growth. The incentives of professional self-development of future teachers-musicians are described: incentives of self-knowledge; self-determination; self-government; self-realization and self-improvement.

Additional emphasis was put on importance of motivation for self-development, which directs future teachers for personal creativity and professional self-development. It was proved, that the formation of readiness for professional self-development by future teachers, while studying at university is a matter of high importance. This is due to formation of motivational, cognitive and reflexive foundations of future teachers.

Key words: professional self-development, future teachers of musical art, motivation, formation, preparation, creative educational environment.

Постановка проблеми. Формування готовності майбутніх педагогів-музикантів до безперервного професійного саморозвитку є пріоритетним напрямом їхнього професійного становлення.

Соціальним замовленням сучасного українського суспільства є особистість конкурентоспроможного педагога-музиканта, орієнтованого на безперервний саморозвиток і самовдосконалення. Тому важливою складовою освітнього процесу в педагогічних вищих навчальних закладах має бути забезпечення відповідної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва, формування їхньої готовності до безперервного професійного саморозвитку.

Необхідно, щоб сучасний учитель музичного мистецтва теоретично й практично був здатний проаналізувати свої професійні можливості й на цій основі зміг сформулювати програму власного подальшого професійного зростання на будь-якому етапі професійної діяльності.

Тому важливо обґрунтувати умови ефективного формування у майбутніх учителів музичного мистецтва готовності до професійного саморозвитку, зокрема, формування у студентів мотивації до професійного саморозвитку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У різних аспектах проблему саморозвитку особистості досліджували науковці: І. Бех, М. Вієвська; С. Кузікова; В. Маралов; А. Маркова; А. Маслоу; Б. Мастеров; С. Мінюрова; Н. Нізовських; А. Суворов; М. Фрізен; Г. Цукерман; Г. Черняєва та ін. Проблема також розглядалася у педагогічних дослідженнях таких авторів, як: В. Андреев; О. Бережнова; А. Бистрюкова, Л. Бондаренко; Н. Кічук, Е. Кокарева; М. Костенко; Н. Лосева; С. Некрасова; Е. Остапенко; Г. Полоз; Л. Рибалко; О. Романовський; Г. Селевко; В. Семиченко; Т. Стрітьєвич; Т. Тихонова; Г. Топчий; П. Харченко; Р. Цокур; А. Чурсіна та ін. Однак, варто зазначити, що в педагогіці нині недостатньо розкрита проблема організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку. Зокрема недостатньо розкрита роль мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів у творчому освітньому середовищі закладу вищої освіти.

Метою статті є характеристика однієї з педагогічних умов підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку, а саме: формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів у творчому освітньому середовищі ЗВО.

Виклад основного матеріалу. Готовність до безперервного професійного саморозвитку не можна сформулювати шляхом прямого педагогічного впливу, тому що ця здатність безпосередньо від викладача до студента не передається. Однак педагог може створити умови, що сприяють формуванню досліджуваної якості в майбутніх учителів музичного мистецтва.

Створення умов для саморозвитку та самореалізації індивіда є проблемою успішного розвитку конкретно-історичного суспільства. Тому в часі та в просторі саморозвиток особистості завжди був і є проблемою соціальною, а не тільки особистісною, наголошують В. Лозовой та Л. Сідлак. А визнаючи, що не лише розвиток особистостей зумовлює розвиток суспільства, а й стан суспільства впливає на саморозвиток особистостей – його членів, мусимо визнати, що система «суспільство-особистість» є системою зі зворотним зв'язком [5]. Тому вважаємо за необхідне створювати відповідні умови для майбутніх учителів музичного мистецтва під час їхньої фахової підготовки.

Саморозвиток особистості – це не просто залежна від особистості антропологічна проблема, сьогодні це важлива соціальна проблема, яка очікує свого адекватного осмислення, а саме: наскільки суспільство створює відповідні умови для самореалізації особистості, стимулює її саморозвиток чи навпаки блокує його й тим самим може провокувати вихід її активності в небажаному напрямі, а то й у саморуйнуванні [5, с. 9]. Завдання викладачів ЗВО не допустити небажаних проявів.

Науковці наголошують на спрямованості сучасної педагогіки на саморозвиток. Це виявляється в зміщенні акцентів освітніх стандартів від керівництва розвитком особистості до допомоги її саморозвитку. Нині випускника навчального закладу не розглядають як довершений «продукт» системи, а як особистість, яка продовжує своє становлення й здатна управляти цим становленням, тобто здійснювати саморозвиток. Тому метою освіти є допомога становленню особистості як суб'єкта власного розвитку. Погоджуємося з М. Щукіною, яка наголошує, що

важливим є саме підтримка, створення сприятливих умов, а не саморозвиток зусиллями педагогів. Концепція педагогічної підтримки саморозвитку заснована на твердженні про те, що на початку життєвого шляху (у нашому дослідженні, у процесі підготовки до професійної діяльності) особистість потребує підтримки з боку інших осіб (викладачів) [13, с. 19]. Звідси й випливає потреба обґрунтування організаційно-педагогічних умов, дотримання яких сприяє формуванню готовності майбутніх педагогів-музикантів до безперервного професійного саморозвитку.

Стратегія реформування вітчизняної системи освіти нерозривно пов'язана з ідеями гуманістичної парадигми, яка орієнтує нас на створення педагогічних умов для формування готовності до саморозвитку особистості, зокрема професійного.

У книзі національної освіти України (за ред. В. Кременя) ідеться про вплив на усі складові процесів професійного розвитку й саморозвитку. Наголошуємо на тому, що професійний розвиток/саморозвиток як базова категорія фактично вбирає в себе всі аспекти конструктивних змін, які збільшують можливості людини у виконанні професійної діяльності. Водночас доцільно виокремити «професійне вдосконалення/самовдосконалення» як процес позитивних перетворень, які відбуваються на певному рівні досягнутої професійної компетентності. Інакше, якщо «професійний розвиток/саморозвиток» охоплює розмаїття відповідних процесів, починаючи з первинного рівня, то професійне вдосконалення/самовдосконалення спирається на уже досягнутий рівень, тобто є своєрідною доводкою фахівця. Основними складовими процесів професійного розвитку й саморозвитку (як і його частини – вдосконалення/самовдосконалення) виокремлюємо:

- визначення вимог у термінах компетентностей, які висувають до певного виду професійної діяльності;
- діагностування якостей (компетентностей), які має конкретна особа;
- визначення напрямів і шляхів розвитку/саморозвитку, виходячи з бажаного результату й наявних якостей,

сформульованих у термінах компетентностей;

- складання програми розвитку/саморозвитку для конкретної особи;
- визначення форм і засобів реалізації програми;
- реалізація програми;
- оцінювання (діагностування) отриманих результатів на кожному етапі розвитку/саморозвитку;
- внесення корективів у поточний перебіг подій;
- оцінювання загальних результатів виконання програми, за необхідності, її коригування чи заміна;
- визначення нових перспектив і напрямів розвитку/саморозвитку [3].

Організаційно-методичним супроводом професійного саморозвитку педагога в системі післядипломної освіти В. Хрипун вважає систему діяльності працівників закладів післядипломної освіти, методичної та психологічної служб, адміністрації навчального закладу спрямовану на:

- формування в педагогічного працівника навчального закладу мотивації щодо потреби в професійному саморозвитку;
- забезпечення умов для орієнтації педагога в стратегіях, напрямках, формах і методах професійного саморозвитку;
- забезпечення адекватної підтримки педагога на всіх стадіях професійного саморозвитку на інформаційно-методичному, психологічному рівнях тощо;
- реалізацію навігаційних функцій системи післядипломної освіти щодо забезпечення процесу професійного саморозвитку освітан та функціонального підходу в процесі моделювання;
- застосування організаційно-методичних, психолого-педагогічних та індивідуальних засобів стабілізації професійного саморозвитку педагога; впровадження системи формування психолого-педагогічної спрямованості на розвиток і саморозвиток суб'єктів освітнього простору (методики, стратегії і тактики, способи дій відповідно до персональних освітніх траєкторій та завдань освіти);
- надання допомоги (при потребі) щодо рефлексії, систематизації та узагальнення власного досвіду в контексті професійно-творчої самореалізації та результатів цього досвіду; виявлення ефективних стратегій, напрямків, способів, видів, форм, методів професійного саморозвитку педагога закладу освіти [12]. Вважаємо визначені умови важливими й для майбутніх учителів музичного мистецтва.

Формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів у творчому освітньому середовищі ЗВО шляхом налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії між студентами і викладачами є, на нашу думку [9; 11], важливою умовою формування їхньої готовності до професійного саморозвитку.

Варто зазначити, що середовищний підхід у вихованні вважають інструментом опосередкованого управління процесом розвитку [6].

Система дій з середовищем повинна перетворювати його на засіб комплексного цілеспрямованого впливу на особистість вихованця. Середовище формує особистість за своїм взірцем, розкриваючи ті чи інші можливості для розвитку особистості, зокрема і саморозвитку.

У теорії середовищного підходу це поняття розуміємо не просто як абсолютно все, що оточує людину.

Середовище, як зазначає Ю. Мануйлов, стає засобом виховання лише при певних значеннях його ніш. Він пише: «Модальні значення середовища, які формуються під впливом стихій, є тим важелем у механізмі його перетворення у виховний простір і виховний засіб, на якому тримається вся технологія середовищного підходу» [6].

Середовище людини – це її природне та соціальне оточення, що здійснює на неї певні впливи. Перспективним, на наш погляд, є розгляд можливостей середовища, зокрема освітнього, у підготовці майбутніх педагогів до безперервного професійного саморозвитку, адже виховує не лише або не стільки сам вихователь, скільки середовище, що організовується належним чином, як стверджував А. Макаренко.

Освітнє середовище розуміють як систему впливів й умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному й просторово-предметному оточенні.

Освітнє середовище – це суттєвий елемент соціуму, цілеспрямовано організована, керована, багатофункціональна, відкрита педагогічна система, в межах якої студент усвідомлює себе як соціально розвинену цілісність; «створення освітнього середовища» – це спеціально організована професійно-педагогічна діяльність, що полягає в побудові й реалізації системи наукових орієнтирів, які задають технологічний вектор взаємодії всіх учасників (суб'єктів) навчально-виховного процесу, спрямований на успішне досягнення мети цілісного розвитку особистості [2].

Досить детально, спираючись на Я. Корчака, чотири типи середовища розглянув В. Ясвін у роботі «Освітнє середовище: від моделювання до проектування» [16]. Як приклад організації догматичного середовища в найбільш яскраво вираженій формі можна навести, зокрема монастир й армію. Особистість, що виховується в догматичному середовищі, на думку автора, характеризується насамперед високим ступенем пасивності, коли спокій трансформується у відчуженість й апатію. Якщо ж у такому середовищі виявляється сильна особистість, то вона здебільшого у своєму прагненні встояти проти чужої злої волі спрямовує свою енергію на яку-небудь трудову діяльність. Ідейне середовище формується, зокрема в різних творчих групах, особливо на стадії їхнього первісного становлення й розвитку. Це може бути музичний ансамбль, команда КВК тощо. Найважливіша умова формування саме ідейного середовища – відсутність у творчій групі авторитарного лідера, який нав'язує іншим свій погляд, ігноруючи або жорстко критикуючи думки інших. В ідейному середовищі формується особистість, яка характеризується активністю освоєння та перетворення навколишнього світу, високою самооцінкою, відкритістю і свободою своїх суджень і вчинків. У середовищі безтурботного споживання виховують особистість, яка, у принципі, завжди задоволена тим, що в неї є. Основною рисою такої особистості можна вважати життєву пасивність, нездатність до напруги й боротьби. Зіштовхуючись з труднощами та перешкодами, така людина воліє самоусунутися від їхнього розв'язання, продовжуючи ховатися у своєму ілюзорному світі, як равлик ховається у своїй раковині. У середовищі зовнішнього лиску і кар'єри основними рисами особистості, що формується, є фальш і лицемірство – «майстерна гра», прагнення до кар'єри за рахунок хитрості, підкупу, високих зв'язків тощо [16]. Так, відповідно до типології Я. Корчака, догматичне середовище сприяє формуванню залежної й пасивної особистості; ідейне – вільної й активної; безтурботного споживання – вільної, однак, пасивної; кар'єрне середовище – активної, але залежної.

Спираючись на дослідження О. Леонтьєва [4], О. Романовський, М. Канівець стверджують, що орієнтованість освітнього процесу ЗВО на професійно-особистісний саморозвиток студента передбачає створення такого розвивального середовища, яке сприяло б тому, що студент сам більш усвідомлено й цілеспрямовано опановував методологію й технологію самопізнання, самоврядування, самовдосконалення та самореалізації. Для того щоб охарактеризувати освітнє середовище ЗВО як середовище особистісного та професійного розвитку і саморозвитку, найбільш адекватними є якісні показники. Такими є наступні властивості середовища: зверненість до людини, тобто, володіючи певною пластичністю і відкритістю, освітнє середовище ЗВО спрямоване на створення умов для досягнення основної стратегічної мети – гармонізації впливу на особистість, що досягається через освоєння та впровадження в навчання концепції й технологій особистісно-орієнтованої освіти, баланс між постійністю освітнього середовища та її динамічністю (здатністю перетворюватися); випереджальний характер перетворення середовища, представлення університетським середовищем максимальних можливостей для занурення студента у сферу професійної діяльності; участь суб'єктів освітнього процесу (викладачів і студентів) у розвитку освітнього середовища, яке є доброзичливим і комфортним для навчання [8, с. 196].

У сучасній науковій літературі розвивальне середовище диференціюють як комплекс умов, сприятливий для соціалізації, як носій особливої системної якості, як освітній простір, що забезпечує максимальне розкриття особистості, який надає оптимальні умови для її розвитку [7].

Поняття розвивального середовища лежить в основі особистісно-орієнтованої системи освіти, спрямованої на формування й розвиток особистості в навчальному процесі [14, с. 82]. Особистість у таких системах вивчають як активний компонент середовища, а середовище є вже не стільки оточенням, скільки стає джерелом розвитку.

Розвивальним освітнім середовищем О. Ярошинська вважає певним чином спроектовану систему умов у вищому навчальному закладі, що забезпечує здатність усіх суб'єктів освітньої взаємодії до реалізації механізму

самоосвіти, саморозвитку та самореалізації на основі особистісного потенціалу та можливостей середовища [15, с. 275]. Саме таке середовище важливо створити для ефективної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку.

Проведений В. Ясвіним [16] за допомогою методики векторного моделювання освітніх середовищ історико-педагогічний аналіз дає змогу констатувати, що цілям розвивального навчання найбільше підходить освітнє середовище творчого типу, яке забезпечує комплекс можливостей для розвитку особистісної свободи й активності особистості. Погоджуємося з В. Ясвіним у тому, що бажане середовище для майбутніх учителів музичного мистецтва можна спроектувати у закладі вищої освіти.

Спираючись на підхід А. Ахметова щодо самовдосконалення майбутніх учителів, визначимо такі стимули професійного саморозвитку майбутніх педагогів-музикантів:

- стимули самопізнання: усвідомлення особистої значущості безперервного професійного саморозвитку; усвідомлення необхідності підвищення відповідальності перед самим собою; усвідомлення проблем професійного саморозвитку майбутнього педагога-музиканта;
- стимули самовизначення: інтерес до майбутньої професійної діяльності; інтерес до професійного саморозвитку;
- стимули самоуправління: здатність до об'єктивної самооцінки; здатність до самостійного оволодіння новим музичним репертуаром; здатність до використання можливостей музичного мистецтва;
- стимули самореалізації: високий рівень фахових, психолого-педагогічних та спеціальних знань;
- стимули самовдосконалення: високі результати в навчальній і квазіпрофесійній діяльності; соціальне визнання; оволодіння ефективними методами професійного саморозвитку [1]. Однак, викладачам варто завжди пам'ятати про те, що для успішного розвитку мотивації будь-яке зовнішнє стимулювання студента потрібно поєднувати з активним процесом самомотивації майбутніх учителів музичного мистецтва.

Бесіди зі студентами, майбутніми учителями музичного мистецтва, показали, що майже ніхто з них не знайомий з конкретними системами самоосвіти і самовиховання, і тому було організовано круглі столи і бесіди з цієї проблеми. Як зразок для програми самовдосконалення був запропонований портрет особистості, яка прагне самоактуалізації, розглянутий в роботах А. Маслоу. Як допоміжний засіб самопізнання використано групове та індивідуальне (домашнє) читання спеціальної літератури, присвяченої проблемам самопізнання та самовдосконалення. Прочитане стало предметом групового обговорення і дискусій. Обговорювалися, зокрема, роботи А. Маслоу, П. Вайнцвайга, О. Лука, К. Роджерса тощо.

З неабиякою цікавістю як яскравий приклад самоосвіти і самовиховання студенти сприйняли книгу «Незрячі діяти науки і культури», де, зокрема, йдеться про життєвий і творчий шлях таких видатних баяністів, як І. Алексєєв, І. Паницький, І. Яшкевич. Студенти назвали більше десятка творів, оброблених чи написаних, зокрема І. Яшкевичем, які вони виконували. Серед них «Чардаш» В. Монті, «Весняна пісня» К. Стеценка, «Весняні голоси» Й. Штрауса та ін.

Для створення відповідного середовища, сприятливого для підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку, важливо було залучати студентів до концертно-виконавської діяльності. Кращі студенти брали участь у звітних концертах факультету, в загальноуніверситетських концертах; до концерту класу залучались усі студенти. Плануючи такі виступи, ми проводили зі студентами ретельну підготовку, розвиваючи їхню активність, ініціативність, фантазію, залучаючи їх до пошуку найкращого втілення художнього образу, різних емоційних станів тощо. При цьому, враховуючи важливість позитивного психологічного настрою, який забезпечує успішний виступ на естраді, ми привчали студентів уміло володіти своїм емоційним станом у концертних умовах. Ми спостерігали, що творчий і емоційний підйом під час виконання музики на естраді посилюють роботу фантазії та інтуїції, вносять корективи у виконавський задум, відкривають нове у відомому. У стані творчого натхнення посилювались функції творчої уяви, які зумовлювали зміни в початковій концепції. Усе це, розвиваючи їхню мотивацію, позитивно вплинуло на формування готовності майбутніх учителів музичного мистецтва до професійного саморозвитку.

Висновки. Отже, важливою умовою підготовки майбутніх педагогів-музикантів до професійного саморозвитку, який визначаємо як свідому діяльність студентів, спрямовану на повну самореалізацію себе як особистості в тій соціальній сфері, яку визначає професія, є формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх учителів музичного мистецтва у творчому освітньому середовищі ЗВО шляхом налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії між студентами і викладачами.

Список використаних джерел:

1. Ахметов А. М. Стимулирование мотивации физического самосовершенствования студента – будущего учителя : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Айдар Мухаметлаесович Ахметов. – Ульяновск, 2004. – С. 11-12.
2. Гонтаровська Н. В. Теоретичні та методичні засади створення освітнього середовища як фактору розвитку особистості школяра : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Н. Б. Гонтаровська; Ін-т пробл. виховання НАПН України. – К., 2012. – 40 с.

Розділ 4 Психолого – педагогічні засади впровадження сучасних інформаційних технологій і методик навчання студентської молоді у закладах вищої освіти

3. Книга національної освіти України [Електронний ресурс] / Акад. пед наук України; за ред. В. Г. Кременя. – К., 2009 (1) <http://refdb.ru/look/1238872-p6.html> – Назва з екрану.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учеб. пособ. для студ. / А. Н. Леонтьев. – М. : Академия, 2004. – 346 с.
5. Лозовой В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці. Монографія / Г. Г. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х.: Право, 2006. – 256 с.
6. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ю. С. Мануйлов. – Москва. 1997. – 193 с.
7. Рейковский Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я» / Я. Рейковский // Вестник МГУ. Серия Психология. 1981. – № 1. – С. 14-22.
8. Романовський О. Г. Сутність професійно-особистісного саморозвитку майбутніх фахівців та його механізми [Електронний ресурс] / О. Г. Романовський, М. В. Канівець // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми. 2013. – Вип. 34. – С. 193-197. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2013_34_42. – Назва з екрану.
9. Фрицюк В. А. Готовність до професійного саморозвитку майбутнього вчителя: навчально-методичний посібник / В. А. Фрицюк. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. – 175 с.
10. Фрицюк В. А. Креативність учителя музики: діагностика та розвиток : навч.-метод. посібник для майбутніх учителів / В. А. Фрицюк. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. – 140 с.
11. Фрицюк В. А. Професійний саморозвиток майбутнього педагога : монографія / В. А. Фрицюк. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. – 364 с.
12. Цукерман Г. А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов / Г. А. Цукерман. – Рига : Эксперимент, 1997. – 276 с.
13. Щукина М. А. Психология саморазвития личности : субъектный подход : дис. ... д-ра психол. наук. 19.00.13 – психология развития, акмеология / Мария Алексеевна Щукина. – СПб. 2015. – 355 с.
14. Якиманская И. С. О модели личностно-ориентированного обучения / И. С. Якиманская // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции. – Тула : ТГПИ, 1994. – Часть 1. – 82 с.
15. Ярошинська О. О. Теоретичні і методичні засади проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / О. О. Ярошинська. – Умань. 2015. – 544 с.
16. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.